

Juridisch moralisme: art. 294 Sr of de overheid als zedenmeester

Ton Vink

Mag het *strafrecht* gebruikt worden om een bepaalde morele opvatting ingang te doen (blijven) vinden? Anders gezegd: mag de overheid optreden als zedenmeester en zeggen "nee, dit mag niet, want het is onzedelijk" ook al wordt er door die onzedelijkheid niemand geschaad?

Is dat laatste wél het geval, dan wordt de strafbaarstelling gemotiveerd door het schadebeginsel, de vraag dus of er sprake is van gedragingen die schade toebrengen aan, of onrecht doen aan, derden, d.w.z. aan individuen of de samenleving. Wanneer daarvan precies sprake is, is overigens lang niet altijd eenvoudig vast te stellen.

In deze bijdrage gaat het mij om de eerste suggestie: het gebruik van het strafrecht om een bepaalde morele opvatting ingang te doen vinden en, daaraan aansluitend, te doen *blijven* vinden. Naar mijn opvatting is dat het geval bij artikel 294 Sr dat hulp bij zelfdoding strafbaar stelt en waar ik mij in het bijzonder op zal richten. Mijn verwijt aan artikel 294 Sr luidt dat het een voorbeeld is van "legal moralism" of "juridisch moralisme". Kort gezegd: zelf het leven beëindigen is moreel verwerpelijk; strafbaar stellen blijft achterwege (over de redenen daarvoor verderop meer), maar dat laat onverlet dat het moreel strafwaardig is; en daarom bestaat artikel 294 Sr.

Het gaat er *niet* om dat de (hulp bij) zelfdoding zou botsen met *volenti non fit iniuria*, het beginsel dat wat iemand met zijn/haar instemming wordt aangedaan, daarom niet strafbaar kan zijn. 'Volenti' speelt een prominente rol – en wordt gepasseerd – waar het gaat om euthanasie en art. 293 Sr dat 'doden op verzoek' strafbaar stelt¹.

Met dank aan Govert den Hartogh, Cees Maris en Klaas Rozemond voor hun kritiek op eerdere versies van dit artikel.

1 De verwarring tussen *euthanasie* en (hulp bij) *zelfdoding* doet zich vaker gelden, bijvoorbeeld in de 'Wet Toetsing Levensbeëindiging op verzoek en Hulp bij Zelfdoding' (hierna: WTL). Met 'zelfdoding' verwijs ik *niet* naar *zelfmoord* maar naar "zorgvuldige zelfdoding" of "zorgvuldige levensbeëindiging onder eigen regie" (vgl. Vink, 2008b, 5-17). 'Legal moralism' wordt hier gebruikt in de betekenis van Joel Feinbergs "illiberal principle... that it is a good reason for a criminal prohibition that it is necessary to prevent inherently immoral conduct whether or not that conduct causes harm or offense to anyone." (*Offense to others*, p. 68). Bij art. 294 is op een bijzondere manier sprake van wat Feinberg in *Harm to others* (p. 12) noemt "the intersection of moralism and paternalism". In dit artikel wil ik aantonen dat het hoofdmotief achter de introductie (en handhaving) van art. 294 Sr, juridisch *moralisme* eerder dan juridisch *paternalisme* is. Het risico op verwarring is niet denkbeeldig.

Daartoe onderzoek ik om te beginnen de grondslag waarop de *introdunctie* van artikel 294 Sr dat hulp bij zelfdoding strafbaar stelt, gebaseerd is.

Daar sluit ik vervolgens bij aan met de vraag naar de houdbaarheid van die grondslag, nu voor de huidige *handhaving* van dat artikel in ons wetboek.

De motieven die ten grondslag liggen aan de introductie van het wetsartikel duiken weer op in hedendaagse vonnissen inzake hulp bij zelfdoding, zoals bijvoorbeeld Brongersma (HR 2002) en Muns (HR 2005). Die motieven worden daar gepresenteerd als uiteindelijke grondslag voor vervolging en blijken zodoende dus ook verantwoordelijk te zijn voor de *handhaving* van deze strafbaarstelling.² Daarbij zal ik eveneens laten zien dat deze motieven kunnen worden teruggebracht tot één moreel basismotief. En dat basismotief, grondslag van het juridisch moralisme, is aanwezig vanaf de discussie van regering en Tweede Kamer voorafgaande aan de opname van art. 294 in het WvS in 1886 tot en met, meest recent, de uitspraak van de Rechtbank Almelo in de zaken tegen de Stichting Vrijwillig Leven (SVL) en voorzitter en hulpverlener Gerard Schellekens in 2009³. Omdat er verder onvoldoende andere redenen voor *handhaving* van deze strafbaarheid zijn, luidt mijn conclusie dat het wetsartikel vanwege dit juridisch moralisme een zachte dood verdient.

Artikel 294 Sr.

De invoering van de strafbaarstelling van hulp bij zelfdoding in het nieuwe wetboek (1886) leverde de uitzonderlijke situatie op dat een bepaalde daad *niet* strafbaar was gesteld, maar de hulp bij diezelfde daad *expressis verbis wél*. Van verschillende kanten liet men ook toen al blijken dat dit logica ontbeerde. Het was een unicum (een juridisch-moralistisch unicum, wel te verstaan⁴). Toch werd opname van het artikel in het WvS noodzakelijk bevonden, waarbij ik opmerk dat de toenmalige minister van justitie het strafrecht met een inmiddels gevleugeld woord beschouwde als *ultimum remedium*, het uiterste of laatste

2 De motieven achter de introductie verwijzen naar het *waarom* van de strafbaarstelling. Welke morele norm of opvatting wil men ingang doen (blijven) vinden? In haar proefschrift zegt Heleen Weyers (2004) "De draad van het veranderingsproces kan het beste opgenomen worden na 1945. Voor die datum leeft het onderwerp in Nederland nauwelijks." In haar eerste hoofdstuk gaat zij toch kort op de periode vóór 1945 in, zoals ik zelf ook deed in mijn discussiebijdrage *294 Sr. Zedenverval en zedenverwildering in Nederland* (2004). Hoewel er weinig gegevens beschikbaar zijn is de periode vóór 1945 en zo mogelijk vóór 1886 toch van bijzondere betekenis, juist omdat daaruit kan blijken *waarom* we eigenlijk met het bewuste wetsartikel te maken hebben.

3 LJN voor de SVL-zaak: B15891; Schellekens: B15890. Er volgt hoger beroep.

4 Het gaat, nogmaals, – anders dan bij het gelijktijdig geïntroduceerde art. 293 – dus *niet* om een beperking van het Volenti-beginsel. Het vervolg maakt dat duidelijk. De recente kritiek (juli 2009) van het VN-mensenrechtencomité dat het 'recht op leven' binnen onze WTL onvoldoende beschermd zou worden, speelt in dit artikel daarom ook geen rol.

redmiddel⁵. De vraag is dan natuurlijk in het specifieke geval van artikel 294 Sr: redmiddel *waartegen*? Welk gevaar dreigde er toen? En, *mutatis mutandis*, welk gevaar dreigt er nu?

Artikel 294 in het Nederlandse Wetboek van Strafrecht luidt in zijn huidige formulering: 1) Hij die opzettelijk een ander tot zelfdoding aanzet, wordt, indien de zelfdoding volgt, gestraft met een gevangenisstraf van ten hoogste drie jaren of geldboete van de vierde categorie. 2) Hij die opzettelijk een ander bij zelfdoding behulpzaam is of hem de middelen daartoe verschaft, wordt, indien de zelfdoding volgt, gestraft met een gevangenisstraf van ten hoogste drie jaren of geldboete van de vierde categorie.

Alvorens de motieven achter de invoering van het wetsartikel te bespreken, eerst nog een paar korte opmerkingen van historische aard.

Aanzetten. Het huidige eerste lid van het wetsartikel stelt het 'aanzetten tot zelfdoding' strafbaar. De historie achter dit eerste lid is tamelijk curieus. Aan het wetsontwerp (1881) inzake het nieuwe WvS (dat in 1886 kracht van wet kreeg) ging natuurlijk enige discussie vooraf. Daarin oordeelde de staatscommissie over het nieuwe WvS "dat ten onrechte het Amerikaansch duel⁶ was vrijgelaten, en dat daardoor 'deze ergerlijke vorm van tweegevecht' straffeloos bleef" (Hirsch, 1882, p. 74). Aanvankelijk dacht de staatscommissie dit op te lossen door aan een ander wetsartikel (art. 152 Sr) dat betrekking had op de strafbaarheid van het tweegevecht enkele bepalingen toe te voegen. Dat zou zeker logisch(er) zijn geweest. Maar men wilde aan dit 'Amerikaansch duel' niet te veel ruchtbaarheid geven door het bij het tweegevecht onder te brengen. Dat zou mensen maar op ideeën kunnen brengen: "Boven eene uitvoerige beschrijving waardoor een, hier te lande nog niet voorgekomen, feit zou worden bekend gemaakt, geeft de Minister de voorkeur aan de kleine bijvoeging '*aanzet tot*'. Zodra hij die het gelukkige lot heeft getrokken, den ander tot de vervulling zijner belofte wil nopen, valt hij onder dit artikel. Verder te gaan schijnt op dit oogenblik noch noodig, noch zelfs wenschelijk." (Smidt, dl. 2, 1891, p. 466) Het delict kwam in ons land derhalve helemaal niet voor en de strafbaarstelling werd 'verstoppt' in art. 294! De conclusie van jurist Hirsch in zijn dissertatie (1882) luidt dan ook "dat de aanzetting tot Zelfmoord, alleen met het oog op het Amerikaansch duel, in onze strafwet is opgenomen." (Hirsch, p. 75) Het moge duidelijk zijn dat dit 'Amerikaansch duel' met het huidige toepassingsgebied van artikel 294 (zelfdoding en hulp bij zelfdoding) natuurlijk niets te maken heeft⁷.

5 Minister Modderman formuleert dat zo: "de staat behoort dat onrecht te straffen, dat niet door andere middelen voldoende kan worden tegengegaan, de straf zij en blijve ultimum remedium." (Geciteerd uit Hazewinkel-Suringa/Rommelink, 1996, p. 35.)

6 Het 'Amerikaans duel' bestond hierin dat twee personen afspraken dat het lot uiteindelijk zou beslissen wie van beiden om het leven zou komen. Men gebruikte twee pistolen, het een geladen het andere niet. Of twee dranken, de ene voorzien van dodelijk gif, de andere niet. Welk pistool of welke drank men heeft, weet men niet.

7 Wanneer in de zaak-Muns (2002) officier van justitie Laméris in haar requisitoir voor de Rechtbank Groningen stelt "De bepaling moet mensen weerhouden om anderen tot

Hulp en middelen. Er is in onze wetsgeschiedenis voorafgaand aan de inwerkingtreding van het nieuwe WvS in 1886 één geval bekend van een vonnis uit 1858 waarin 'hulp bij zelfmoord' gelijk werd gesteld aan 'medeplichtigheid aan moord'. Dat vonnis werd door de hogere rechter herroepen, maar het is bepaald een veelzeggende gelijkstelling die echter noodzakelijk was om tot een eventuele veroordeling te kunnen komen.

Het ging in de bewuste casus om een liefdesgeschiedenis tussen een jong meisje en een officier, genaamd Dettemeijer. Omdat de vader van het meisje geen toestemming voor hun huwelijk wenste te verlenen en die weigering volhield, besloten de beide geliefden zich gezamenlijk van het leven te beroven. De vader bleef bij zijn weigering, het meisje en haar geliefde bij hun voornemen. De officier zorgde vervolgens voor de middelen. Het meisje nam de middelen zelf in. Ook de officier nam het vergif in. Zij stierf, hij overleefde.

De verdachte in deze zaak werd vrijgesproken in 1859, maar de zaak zorgde voor flink wat opschudding én ongenoegen. Dat laatste blijkt ook in de discussie naar aanleiding van deze zaak. Daarin argumenteert jurist Van Manen in 1869: "...de medeplichtigheid aan zelfmoord moet m.i. beschouwd en gestraft worden *als een delictum sui generis*. Wie met raad of daad en desbewust een ander behulpzaam is bij het plegen van een zelfmoord, behoort voor die onvoorzichtigheid of achteloosheid, hoe men 't ook noemen wil, gestraft te worden. Had de medeplichtige standvastig geweigerd, het vergif of 't pistool te koopen, of het eene te bereiden of het andere te laden, mogelijk ware de zelfmoordenaar door die ijzingwekkende voorbereidende maatregelen nog tijdig afgeschrikt om zijn plan te volvoeren. De hulp van zijn medeplichtige doet hem allicht een laatste aarzeling overwinnen, vooral wanneer hem de eerste noodlottige stap gemakkelijk wordt gemaakt. Ondervindt hij tegenstand, moet hij alles zelf verrigten en wordt hem bovendien zijn euveldaad ernstig ontraden, dan komt hij mogelijk tot bezinning of welligt ontzinkt hem de moed. Het maakt een verbazend groot verschil alleen, of bijgestaan door een ander eenig kwaad te bedrijven." (Van Manen, 1869, p. 499/500)

In zijn "Verslag van de Tweede Kamer met Regeeringsantwoord" zegt rechtshistoricus Smidt: "De zaak Dettemeijer heeft, zoals destijds algemeen erkend werd, praktische behoefte aan dit artikel ook hier te lande doen kennen". (Smidt, dl 2, 1891, p. 466)⁸. De hogere rechter vernietigde het vonnis "omdat de Neder-

zelfdoding aan te zetten" (Parketnummer 18/070214-01, p. 12. Zitting van 04-06-02.), slaat zij de rechtshistorische plank dan ook mis. Dat dit eerste lid er toch staat is signaal van de omstandigheid die jurist Bosch op een feestelijk moment (Honderd jaar WvS) bracht tot de constatering: "Zo bezien is het WvS de spiegel van de Nederlandse samenleving in de tweede helft van de negentiende eeuw." (Het slot van hoofdstukje 4 van zijn feestbundel *Een eeuw WvS*, Den Haag, 1986.)

- 8 Op vergelijkbare wijze speelde een geruchtmakende zaak een rol voor art. 293 dat 'doden op verzoek' bestraft: "Het geval van Jan Slotboom (Kalfjeslaan bij Amsterdam, 1851), die voor *geld* eene vrouw op haar verzoek slachtte, bewijst dat het *maximum* niet lager dan op twaalf jaar mag worden gesteld." (Smidt, dl. 2, 1891, p. 464).

landse strafwetten, noch zelfmoord, noch de medeplichtigheid daaraan met straf bedreigen." (Van Rossum, 1969, p. 14)

De introductie van 294 Sr.

Waarom kende de zelfmoord dan tóch een historie van meer en minder curieuze bestraffing⁹, ook waar er van geen strafbaarstelling (meer) sprake was? Omdat de zelfdoding (men sprak liever van *zelfmoord*) desondanks werd beschouwd als een misdadaad. Zelfdoding was een misdadaad, een vergrijp: tegen zichzelf, tegen God en de samenleving, tegen het leven. Zelfdoding werd dan wel niet strafbaar geacht, zij werd wel strafwaardig geacht.

Waaróm was er geen sprake van juridische strafbaarstelling van 'zelfmoord', én: waarom óók niet in het nieuwe WvS? Diverse motieven spelen hier een rol. De (potentiële) zelfdoder werd beschouwd als geestesziek en een geesteszieke bestraf je niet, maar die behandel je (al is het verschil tussen die twee niet altijd even duidelijk). Daarnaast was er het inzicht dat strafbaarstelling de daad niet kon voorkomen, ja wellicht zelfs kon bevorderen (door de potentiële dader tot zwijgen en eenzaamheid te verplichten). Verder won ook het idee veld dat het tamelijk zinloos was iemand die dood was te bestraffen, inclusief het inzicht in de onrechtvaardigheid van het wél voltrekken van straffen aan (onschuldige) nabestaanden. Tenslotte werd dit juridisch vertaald in de toepassing op dit 'delict' van het algemene beginsel dat alle strafvervolgning met de dood ophoudt. Geen strafbaarstelling dus.

Wat waren de motieven achter de *nouveauté* van de *introduction* van art. 294 Sr? Waarin schulde de strafwaardigheid van de hoofddaad?

Zelfbeschikking en (zelf)moord. Het Nederlandse 'zelf-moord' is een veelzeggende samenstelling. Een *moordenaar* is iemand "die door zijn opzettelijke handelingen oorzaak is van een *anders dood*" (Van Dale, 2005). Een *zelf-moordenaar* is dan iemand "die door zijn opzettelijke handelingen oorzaak is van *zijn eigen dood*". Nu zou je kunnen zeggen: "wat is het verschil, (zelf)moord is moord". Maar: wanneer ik een *ander* van het leven beroof, dan *vermoord* ik een ander. Wanneer ik *mijzelf* van het leven beroof, dan *dood* ik mijzelf. En dat verschil is noch toevallig, noch marginaal, want wanneer ik een ander mens van het leven beroof, dan neem ik een leven waarover ik principieel *niets* te zeggen heb. Het is immers niet mijn leven. Wanneer ik mijzelf dood, neem ik een leven waarvan ik als enige kan zeggen dat het *mijn* leven is: het leven dat ik leid en waarover ik als enige principieel zeggenschap heb.¹⁰

9 Zie hiervoor bijvoorbeeld Speijer 1979, hoofdstuk III "Zelfmoord en wet".

10 Wanneer ik in dit verband spreek in termen van "mijn leven" dan is de betekenis van 'mijn' hier niet allereerst die van het bezittelijk voornaamwoord, de verwijzing is eerder existentieel: ik ben degene die *mijn* leven leeft, zoals mijn vriend degene is die *zijn* leven leeft. Ik

Strikt genomen betreft *moord* alleen de levensberoving van een *ander*, het nemen van een leven van een ander. Ik kan een moord plegen op een ander. *Moord* op mijzelf plegen is niet eens mogelijk. De uitdrukking is innerlijk tegenstrijdig. Die innerlijke tegenstrijdigheid verdwijnt alleen wanneer ik de existentiële keuze maak mijn leven te beschouwen en behandelen als niet mijzelf toekomend, maar als "van een ander", bijvoorbeeld God, Allah, of de samenleving. Maar ik mag dat alleen met mijn eigen leven doen. Ik heb niet het recht ook het leven van een ander zo te beschouwen en te behandelen. Daar beschikt die ander zelf over.

Tegen zichzelf. Zelfbeschikking was in de jaren van de introductie van ons artikel 294 allesbehalve gemeengoed. Vandaar dat jurist Van Swinderen in zijn bijdrage aan de discussie die juist in die dagen gevoerd werd, laat weten: "De bewering toch van sommigen, dat zelfmoord zelfs niet eene onzedelijke daad zoude zijn, omdat de mensch regt heeft om over zijn leven te beschikken, steunt op geen enkelen grond. Immers om hietegen alleen op te merken, dat, wanneer de mensch over zijn leven, het hoogste goed, vrij zoude mogen beschikken, hieruit, indien men niet inconsequent wil worden, noodzakelijk volgt, dat hij dan over het mindere nog veel eerder beschikken mag; dat hij dus voor zijne daden niet verantwoordelijk is, noch op het gebied der zedelijkheid, noch op dat des regs en derhalve het gehele strafregt geene raison d'être heeft." (Van Swinderen, 1869, p. 233)

In deze optiek is zelfbeschikking wel het ergste wat er bestaat. Is dát eenmaal toegegeven, mag de mens over zijn eigen 'hoogste goed' beschikken, dan is, vrij letterlijk, het hek van de dam en al 'het mindere' vogelvrij. Dat dit 'hoogste goed' uitsluitend het *eigen* leven betreft en zeker niet noodzakelijk beschikken over al 'het mindere' met zich meebrengt, bijvoorbeeld waar dat 'mindere' raakt aan – 'schade¹¹ doet aan' – anderen, wordt niet opgemerkt. Dat zelfbeschikking resulteert in een *grotere* verantwoordelijkheid, juist omdat men *zelf* beschikt en niet aan de hand van God of een andere autoriteit, valt evenzeer nog buiten het blikveld.¹² De zelfdoder onteerde zichzelf: "De zelfmoord toch, is in de hoogste mate onzedelijk. Onzedelijk immers is het, zijn leven willekeurig te verkorten, omdat de mensch hier uit gebrek aan achting voor zijn waarde, datgene vernietigt, wat daarvan de voorwaarde is, en het hem daardoor onmogelijk wordt de hem verleende krachten, volgens zijn bestemming te gebruiken en te volmaken, kortom, omdat de Zelfmoordenaar met zijn vernietiging zich zelf onteert." (Hirsch, 1882, p. 58)

ben het dan ook niet eens met de opmerking "It is generally accepted that the differences between euthanasia on the one hand and assisted suicide on the other, are ethically and legally minimal" (Griffiths, Weyers & Adams, 2008, p. 310). Euthanasie betekent dat de ene mens het leven van een ander mens op diens verzoek beëindigt; bij zelfdoding beëindigt iemand zijn eigen leven – eerder het feit dat daar een mate van hulp bij nodig is, lijkt mij 'ethisch en juridisch' misschien niet onbelangrijk maar wel ondergeschikt.

11 Vergelijk J. S. Mill wiens *On Liberty* verscheen in 1859, rond de tijd dus dat deze discussie in ons land gevoerd werd, voorafgaand aan het in werking treden van het nieuwe WvS.

12 Voor de beperkingen die er wel degelijk voor zelfbeschikking gelden, zie Vink 2008a, 153-171.

Tegen God en samenleving. De afwijzing van zelfbeschikking maakt de stap naar zelfdoding als vergrijp jegens God en samenleving eenvoudig te maken. Het 'eigen' leven is immers niet principieel 'eigen'. Het komt (ook) God of de samenleving toe, de samenleving als 'bezitster' en hoedster van het leven.

We bevinden ons hier in het hart van de overwegingen die ten grondslag liggen aan de introductie van artikel 294 Sr in 1886. De afwijzing van de zelfbeschikking wordt moeiteloos verbonden met de bescherming van de samenleving. Vandaar dat Hirsch aan die afwijzing toevoegt: "De Zelfmoordenaar krenkt bovendien het zedelijkheidsgevoel zijner medeburgers. Hij werkt de lichtzinnigheid in de hand. Zijn daad behoort tot de zulke, welke de grondslagen der burgerlijke en maatschappelijke orde ondermijnen. De onverschilligheid, welke het veelvuldig voorkomen van den Zelfmoord, tegenover het leven aan den dag legt, moet als voorbeeld noodlottigen invloed uitoefenen. De eerbied voor het leven des menschen wordt erdoor geschokt, en waar die ontbreekt, is wel het grootste bewijs aanwezig voor een zeer diep geworteld zedenverval."

Ook het "rapport aan den Koning" van de kant van de regering inzake de discussie rond de totstandkoming van het wetsartikel spreekt van "den eerbied voor het menschelijk leven ook tegenover hem, die voor zichzelf daaraan tekort wil doen." (Smidt, dl. 2, p. 465)

Het zedenverval dat uit de zelfdoding moet blijken, maakt die zelfdoding tot misdrijf jegens staat en samenleving: "De Staat toch heeft niet alleen stoffelijke, maar ook zedelijke belangen te behartigen. Evenzeer als de staat het recht heeft, met het oog op het bereiken van zijn doel, oeconomische en persoonlijke praestatiën van zijn leden te vorderen, zoo is hij ook gerechtigd *straf* te bepalen tegen hem, die handelingen verricht, welke met de *belangen* der gemeenschap in strijd zijn... Daar nu het belang van den beschaafden Staat medebrenghet bij de zedenwet steun te zoeken, kan dus al datgene, wat tegen de zeden indruischt, een aanval geacht worden te zijn tegen de grondslagen der burgerlijke orde. Zoo heeft ook de ontwerper onzer nieuwe strafwetgeving er over gedacht." (Hirsch, 1882, p. 56; 57)

Dit gaat zó ver dat het onderscheid tussen moord en zelfmoord bij deze overwegingen, de staat betreffende, ook komt te vervallen: "De Staat moet het leven zijner burgers beschermen; van daar dat moord en manslag, het zij deze door iemand op zich zelv' of op zijn' medemenschen worden gepleegd, noodzakelijk als misdrijf moeten worden beschouwd." (Van Swinderen, 1869, p. 233/4)

Zelfdoding is dus tevens een vergrijp jegens de samenleving die zich erdoor in haar religieuze, en d.w.z. christelijke, karakter buitenspel gezet voelt: "De mensch is een werktuig in God's hand. Het leven is hem door de Godheid als hoogste geschenk gegeven. Den draad van dit leven op een door de mensch te bepalen oogenblik afsnijden, ware een ingrijpen in Gods raadsbesluit. De zelfmoord is dus zonde." (Hirsch, 1882, p. 16)

Het feit dat de Bijbel geen veroordeling van de zelfmoord bevat wordt met het bovenstaande als achtergrond als volgt verklaard: "Uit het karakter der Heilige Schrift volgt, dat zij, wat in de natuur ligt, veronderstelt. Dit is ook zo met den zelfmoord. Uit de natuur reeds blijkt, dat zelfmoord verbreking der natuurorde en mitsdien zonde is. Het zwijgen der Schrift kan dus alleszins verklaarbaar worden geacht." (Den Hertog, 1913, p. 235)

Deze overtuiging heeft zich voor zeer lang een plek in het denken verworven, tot op de dag van vandaag. Halverwege de weg naar de eenentwintigste eeuw, in 1945, een in dat opzicht toch wel bijzonder jaar, schrijft prof. M.C. van Mourik concluderend: "Het leven is den mensch gegeven. Ten overstaan van God zie de mensch af van een ingrijpen, dat ten doode leidt. Het leven is een mysterium voor den mensch. De mensch beëindige niet moedwillig wat God begonnen is." (Van Mourik, 1946, p. 74)

Het enige excuus dat in aanmerking lijkt te komen is een excuus met een buitengewoon taai leven: geestesziekte. "t Is immers haast niet te gelooven, dat iemand met ongekrenkte geestvermogens tot zelfmoord kan overgaan..." (Van Manen, 1869, p. 496)

Tegen het leven. Wordt zelfdoding, tenslotte, niet ook en misschien wel allereerst en samenvattend, beschouwd als een vergrijp tegen het leven, maar dan niet het leven als een waarde-voor-iemand (de persoon zelf of één of meer anderen), maar het leven als een boven-persoonlijke waarde?

De diverse formuleringen in het voorafgaande laten er weinig misverstand over bestaan dat dit inderdaad het geval is. Zo zei Hirsch bijvoorbeeld: "Onzedelijk immers is het, zijn leven willekeurig te verkorten, omdat de mensch hier uit gebrek aan achtung voor zijn waarde, *datgene vernietigt, wat daarvan de voorwaarde is...*" De toegevoegde cursivering verwijst naar het leven als boven-persoonlijke waarde, dat beschouwd wordt als de voorwaarde voor de waarde van het individuele leven. En Van Mourik spreekt van het leven als "een mysterium voor den mensch" dat hij *daarom* niet moedwillig mag afbreken.

Maar wat die boven-persoonlijke waarde (die dus geen waarde *voor iemand* is) tot waarde maakt, blijft verder volstrekt onduidelijk. Het leven als individuele waarde ontleent zijn waarde – en mag daarom niet op eigen initiatief beëindigd worden – aan het leven als een boven-persoonlijke waarde. Maar waaraan ontleent die laatste dan zijn waarde? Opnieuw aan een waarde die niet voor iemand een waarde is/heeft?

Als het al mogelijk is de notie van 'boven-persoonlijke waarde' een begrijpelijke inhoud te geven, dan lijkt het mij onvermijdelijk dat die de vorm aanneemt van een abstractie die haar betekenis ontleent aan de vergelijkenderwijs concrete persoonlijke waarde (en niet omgekeerd). Zo niet, dan gaan we (ver)dwalen in wat Kant de "noumenale werkelijkheid" noemt. Maar dit maakt in elk geval duidelijk dat we hier te maken hebben met 'juridisch moralisme': het mag niet,

want het is onzedelijk. En het is onzedelijk omdat het een schending is van een waarde die niet een waarde-voor-iemand is.¹³

Deze schendingen van de zedelijkheid funderen de *strafwaardigheid* van de zelfdoding. De *morele veroordeling* ervan bleef van kracht. En deze morele veroordeling werd in het juridische jasje gestoken van de strafbaarstelling van de *hulp* bij zelfdoding. Dat laatste gebeurde derhalve om de onzedelijkheid van de hoofdaad te benadrukken.

Principaal en accessoir

De verhouding tussen principale en accessoire daad ligt eigenlijk zó dat wanneer de principale daad niet (meer) strafbaar is, de accessoire daad dat *derhalve óók* niet (meer) is. Ook ten tijde van de introductie van het bewuste artikel was men zich hiervan bewust. Het "Verslag van de Tweede Kamer met Regeeringsantwoord" stelt derhalve: "Eene minderheid der Commissie verklaarde zich tegen... het gaat toch niet aan, de hulp tot een feit strafbaar te stellen en het feit zelf niet onder de strafbare feiten op te nemen." (Smidt, dl.2, p. 465)¹⁴ De meerderheid echter redeneerde als volgt: de accessoire daad "kan als zelfstandig delict gestraft worden, wanneer de hoofdaad op zichzelf strafwaardig is, onafhankelijk van de vraag, of op die principale daad door den wetgever al dan niet straf is gesteld." (Hirsch, 1882, p. 8) En we zagen al dat de daad als strafwaardig werd beschouwd: "Hij, die Zelfmoord wil plegen, weet zeer goed dat hij een daad begaat, welke door ieder zedelijk mensch ten strengste wordt veroordeeld." (Hirsch, p. 70) Ook het belang van de staat zorgde voor een *strafwaardig* feit: "Elke onzedelijke handeling, waardoor het individu den algemeenen wil schendt, door... inbreuk te maken op de zedelijkheid, voor zooverre de Staat die laatste voor zijn bestaan nodig heeft... Waar dus van onzedelijke handelingen sprake is, die met het belang van den Staat in strijd zijn, daar hebben wij tevens met een strafwaardige handeling te doen." (Hirsch, p. 55; 57) Van deze strafrechterlijke manoeuvre plukken we nu nog de soms wrange vruchten. Om het gebrek aan logica enigszins te maskeren werd het delict benoemd als een *delictum sui generis*. En zo hebben we in de veronderstelde *strafwaardigheid* van de zelfdoding de *ratio essendi* van artikel 294 Sr, het motief achter de introductie van het wetsartikel. De veronderstelde *strafwaardigheid* op *morele* gronden van een niet-strafbare daad vormt de grondslag voor een strafrechterlijk verbod op de hulp erbij.

13 Kant baseert zijn veroordeling van de zelfdoding *niet* op een inperking van Volenti (hij noemt dat wel), maar op zijn opvatting dat het een misdrijf is jegens iets dat nog hoger staat dan het (fenomenale) leven zelf van mijn persoon, namelijk de boven-persoonlijke waarde van *de* (noumenale) *mensheid in mijn persoon*, de zedenwet. (Kant, 1922, p. 268-270; A 422-423.)

14 Voor jurist De La Parra is dat ook reden om in zijn proefschrift in 1895 op die gronden tégen strafbaarstelling van hulp bij zelfdoding te pleiten.

Nog steeds geldt dan ook de opmerking van De La Parra waar hij in zijn proefschrift zegt: "Bijna alle schrijvers, die in den zelfmoord een strafwaardig feit zien, doen dit niet op grond der *onrechtmatigheid*, maar op grond der *onzedelijkheid* dier daad." (De la Parra, 1895, p. 8) De *morele veroordeling* van zelfdoding en zelfdoder zorgt dus voor de strafbaarstelling van de *hulp* die daaraan geleverd wordt. Het gevaar dat dreigde en waartegen het strafrecht als *ultimum remedium* moest worden ingezet was dus eigenlijk wel duidelijk: zelfbeschikking, de onzedelijkheid van de zelfgekozen dood, het zondige karakter ervan, het morele verval dat spreekt uit dit zelf over het eigen levenseinde beschikken.

Anders gezegd: de redenering die de introductie van de strafbaarstelling van hulp bij zelfdoding moest rechtvaardigen, kende uitsluitend premissen van religieuze en/of zedelijke aard. En dat betekent dat strafbaarstelling van hulp bij zelfdoding plaatsvond "uitsluitend vanuit de overweging dat men een bepaalde morele opvatting omtrent bepaald gedrag heersend wil maken."¹⁵ Het juridisch moralisme is evident. Het is de veronderstelde *onzedelijkheid* die voor het verbod zorgt. Aangezien de strafbaarstelling tot op de dag van vandaag gehandhaafd is en het artikel aan een tweede jeugd begonnen lijkt te zijn, rijst tegen de achtergrond van dit juridisch moralisme natuurlijk de vraag hoe gerechtvaardigd die gehandhaafde strafbaarstelling is.

De handhaving van art. 294 Sr.

Mijn volgende punt is nu dat de bovenstaande opvatting uit de negentiende eeuw nog steeds bestaat én dat er ook in de eenentwintigste eeuw op wordt teruggegrepen om de huidige handhaving in het wetboek van de strafbaarheid van hulp bij zelfdoding te motiveren¹⁶. Ik laat dat hieronder zien aan de hand van enkele recente vonnissen, hun motiveringen op diverse niveaus en de huidige discussie inzake zelfdoding en hulp bij zelfdoding.

Brongersma. In 2002 werd door de Hoge Raad vonnis gewezen in de zaak-Brongersma, de oud-senator die 'oud en der dagen zat' – 'levensmoe' noemen we dat nu, of misschien beter: een 'voltooid leven' – zijn arts om hulp bij zijn zelfgekozen levenseinde vroeg (en die ook kreeg). De arts die de hulp verleende werd veroordeeld. Bij zijn door de HR overgenomen conclusie verwijst de Advocaat-Generaal naar de hiervoor besproken rechtsgrond uit 1886 van "den eerbied voor het menselijk leven ook tegenover hem, die voor zichzelf daaraan tekort wil doen". De AG zegt dan in zijn motivatie met de woorden van jurist G.E. Mulder¹⁷

15 Ik citeer hier (uit Lindeman, 2003/4) een van de "absolute criteria" die de Rotterdamse hoogleraar Hulsman (in 1972) opstelde om aan te geven wanneer strafbaarstelling *nooit* mag plaatsvinden.

16 Het gaat – dit ten overvloede – dus niet om de vraag naar het handhaven van de wet. Het gaat om de vraag naar het *in het wetboek handhaven* van de bewuste strafbaarheid.

17 HR Anna Hendrina Pols (1986).

(we zitten in 2002, niet meer in 1886): "Met de term eerbied voor het leven zal (...) te denken zijn aan de hoge rang van het leven als rechtsgoed. Omgaan met dit rechtsgoed zal dan inhouden schroom om dat rechtsgoed aan te tasten *ongeacht de goede reden die men daarvoor zou kunnen hebben* (...) Binnen het rechtsgoed van het leven tekenen zich dus twee waarden af: enerzijds de waarde die het voor de gemeenschap heeft, anderzijds de waarde die het voor de individu heeft (...) In welke relatie deze twee waarden tot elkaar staan is een filosofisch probleem. Maar zeker is dat de Wetgever het leven de bescherming waard heeft geacht, *al heeft het geen waarde meer voor het individu*. Het is ook de taak van de medicus om het leven *als gemeenschapswaarde* te hoeden. Zijn dienst aan de patiënt is mede *dienst aan de gemeenschap*. Dat zal ook zijn houding jegens de patiënt die aan het leven wanhoopt moeten beïnvloeden." (HR Brongersma, p. 14 van 42) De cursiveringen zijn toegevoegd. Hier zijn alle ingrediënten uit 1886 aanwezig. Al hebt u als individu goede redenen voor uw levensbeëindiging, al heeft het leven geen waarde meer voor u als individu, omdat de wetgever het leven als boven-persoonlijke waarde omarmt, moet de arts het leven (uw leven, het leven dat u leidt) als gemeenschapswaarde hoeden, als dienst aan de gemeenschap. Exit (de geur van) zelfbeschikking.

Mocht er nog twijfel bestaan aan het feit dat de negentiende-eeuwse visie op het menselijk bestaan en de zeggenschap daarover de basis vormt van de huidige *handhaving* van de strafbaarstelling, dan wordt die twijfel *expressis verbis* weggenomen door de AG in de zaak Brongersma. De AG zegt daar immers dat de huidige *handhaving* van de strafbaarstelling van hulp bij zelfdoding "als hedendaagse verbijzondering kan worden beschouwd van de algemene 'eerbied voor het menselijk leven' waarvan bij de totstandkoming van die strafbaarstelling sprake was". (p. 15 van 42) Niet alleen wijst de AG dus op "de algemene 'eerbied voor het menselijk leven' waarvan bij de totstandkoming van die strafbaarstelling sprake was" als motief achter de *introductie* van art. 294 Sr, maar hij laat ook weten dat diezelfde opvatting het motief is achter de huidige *handhaving* van die strafbaarstelling. En de AG voegt hier nog aan toe dat dit het geval is *ondanks alle maatschappelijke veranderingen sedert 1886* die hij wel degelijk signaleert.

Muns. Het juridisch moralisme blijkt verder opnieuw uit de motivering van de uitspraak in de zaak-Muns. Daarin wordt over de WTL gesteld: "De wetgever heeft daarin...het respect voor het leven als gemeenschapswaarde nog steeds van hogere waarde geoordeeld dan de betekenis die het leven uitsluitend voor het individu kent"¹⁸. In haar proefschrift kan juriste Esther Pans er dan ook terecht op wijzen dat de algemene beschermwaardigheid het "normatief uitgangspunt van de WTL" is, waaraan de persoonlijke waardigheid (bijvoorbeeld bij dementie,

18 Rechtbank Groningen, LJN: AF7260, p. 14. Hof Leeuwarden LJN AL8866, p. 4 (van 7). HR 2005, LJN: AR8225. Ook in de zaak Schellekens (LJN BI5890) herhaalt de Rechtbank Almelo "...dat de wetgever het respect voor het leven als gemeenschapswaarde van hogere betekenis oordeelt dan de betekenis die het leven voor het individu kent." (p. 16 van 18).

maar ook – Brongersma – bij 'klaar met leven' of – Muns – bij een inoperabele hersentumor) ondergeschikt is (net zoals voor de WTL de zelfbeschikking van de patiënt ondergeschikt is aan de barmhartigheid van de arts). Deze verhouding is zodanig, zo vat Pans samen, "dat alleen een samenleving die de diepgaande overtuiging deelt dat elk menselijk leven waardigheid bezit, ruimte kan geven aan persoonlijke waardigheid." (Pans, 2006, p. 357)

Moreel basismotief

Nu is het natuurlijk interessant zo'n redenering om te draaien, namelijk: *dat alleen een samenleving die de diepgaande overtuiging deelt van de waardigheid van het individu, ruimte kan geven aan algemene menselijke waardigheid*. Want welke inhoud kan er gegeven worden aan 'algemene menselijke waardigheid' zónder of buiten *voorafgaande* erkenning van de 'waardigheid van het individu'? Het eerste is een lege abstractie zonder het tweede; het is een "waardigheid-niet-voor-iemand". En wil dat niet zeggen: voor niemand? Dat maakt de erkenning van het individu en de waardigheid van het individu een eerste vereiste. Langs deze laatste 'omgekeerde' lijn, die natuurlijk afscheid neemt van de negentiende eeuw, redeneert bijv. ook gezondheidsjurist H.J.J. Leenen: "Door zelfbeschikking is de mens bovendien verantwoordelijk; zonder zelfbeschikking zou de schuldvraag niet kunnen worden gesteld." Leenen constateert "(...) vroeger werd de mens door zedelijkheidswetgeving in zijn zelfbeschikking beperkt. Dit wordt thans niet meer geaccepteerd. (...) Ook het belang van de gemeenschap bij het leven van iemand wordt in dit verband genoemd. Maar hoezeer ook dergelijke belangen aanwezig kunnen zijn, zij kunnen niet de zelfbeschikking terzijde stellen. Zij zijn niet van voldoende gewicht om dwang, want dat zou de consequentie zijn, te rechtvaardigen. Daarvoor zijn de overwegingen dat het leven voor de gemeenschap een intrinsieke waarde vertegenwoordigt, en de belangen van anderen niet voldoende." (Leenen, 2002⁴, p. 39) Helderder kan de sinds de negentiende eeuw door sommigen dus tóch afgelegde weg niet onder woorden gebracht worden, al is Leenens optimisme vermoedelijk toch niet of nog niet gerechtvaardigd¹⁹. Waar is dat individu gebleven? Paul van Eerde beëindigde zijn leven nadat bij hem beginnende dementie was gediagnosticeerd en hij zijn verdere geestelijke verdwijning niet wilde meemaken. Over zijn levensbeëindiging is een spraakmakende documentairefilm gemaakt.²⁰ Paul heeft een heel helder besluit genomen

19 De parallel met J.S. Mill is natuurlijk opvallend: "The only purpose for which power can be rightfully exercised over any member of a civilized community, against his will, is to prevent harm to others. Over himself, over his own body and mind, the individual is sovereign. (Mill, 1998, p. 14.). Vgl. Feinberg, 1984-1988.

20 "Als hij het maar niet vergeet" (2008) werd gemaakt door Rosens Media voor NCRV's documentairerubriek 'Dokument'. De film, met daarin bijzondere fragmenten van Paul zelf, vertelt het verhaal van het zelfgekozen levenseinde van Paul van Eerde, lijdend aan vroeg gediagnosticeerde dementie. Govert van Eerde, zoon van Paul, becijferde dat inmiddels meer

en dat op zorgvuldige wijze uitgevoerd. Paul heeft daarbij hulp gekregen van een niet-arts nadat de (huis)arts hulp weigerde. Volgt uit het voorafgaande niet dat die laatste weigering het ultieme gevolg is "van de eerbied, aan het menselijk leven in het algemeen verschuldigd", net zoals de verleende hulp dat juist is "van de eerbied, aan het individuele menselijk leven verschuldigd"? Opnieuw kunnen we vragen: welke inhoud kan er gegeven worden aan "eerbied, verschuldigd aan het menselijk leven in het algemeen" zónder of buiten daaraan *voorafgaande* "eerbied, verschuldigd aan het menselijk individu"? Gaat hier voor *eerbied* niet hetzelfde op als voor *waardigheid*, nl: *alleen een samenleving die bereid is tot erkenning van de eerbied, verschuldigd aan het menselijk individu, is in staat tot erkenning van de eerbied verschuldigd aan het menselijk leven in het algemeen*? Het hele complex van *hulp* bij zelfdoding als *delictum sui generis*, de rol van God en samenleving, de afkeuring van zelfbeschikking, het beroep op de zedenwet en de algemene beschermwaardigheid, kan ter verdediging van de blijvende strafbaarstelling van hulp bij zelfdoding teruggevoerd worden op het ene morele basismotief: "*schending van de eerbied, aan het menselijk leven in het algemeen verschuldigd*", dat wil dus zeggen aan het leven, niet als individuele waarde maar als boven-persoonlijke waarde, "niet voor iemand".

Sceptische conclusie

Daarmee is duidelijk dat door de aanwezigheid van art. 294 in het WvS dat strafrecht gebruikt wordt om een morele norm, de straf*waardigheid* van de zelfdoding, ingang te doen (blijven) vinden. Met het blootleggen van dit juridisch moralisme vervalt *deze* grondslag voor het artikel.

De cursivering van 'deze' verwijst naar enig scepticisme ten opzichte van de bereikte conclusie. In de aanvang van deze bijdrage wees ik (noot 1) op de omstandigheid dat bij art. 294 Sr op een bijzondere manier sprake is van wat Feinberg in *Harm to others* (p. 12) noemt "the intersection of moralism and paternalism". We hebben geconstateerd dat introductie en handhaving van art. 294 Sr gebaseerd is op juridisch moralisme. Die grondslag vervalt. Maar hoe zit het met de andere kant van die 'intersectie'? Is er een *andere* grondslag denkbaar voor de *handhaving* van het artikel (nu het er eenmaal is!)? Wellicht in een gewijzigde en aangepaste vorm? En zo ja, vervallen we dan noodzakelijk in paternalisme? Een volledig antwoord op deze vraag overschrijdt de grenzen van deze bijdrage. Daarom een richtingwijzing. Een besluit tot levensbeëindiging is een ingrijpend besluit. Toegankelijkheid van deskundige begeleiding op een non-directieve basis lijkt mij daarbij eerder een vereiste, dan juridische verboden. Die non-directieve begeleiding is niet gericht op een bepaalde *uitkomst* van de keuze maar op een bepaalde

dan een miljoen Nederlanders de film hebben bekeken. In mijn *Zelf over het levenseinde beschikken* (2008b) bespreek ik, naast de casus van Paul, nog achttien andere casus.

kwaliiteit van de keuze. Daarmee wijzen we in de richting van "(...) a liberal doctrine which, in its immediate effects, can be confused with paternalism, but which is essentially quite different from it...", aldus Feinberg in *Harm to self* (p. 126). Met andere woorden, géén paternalisme, al lijkt het er verdacht veel op. Binnen dit standpunt gaat het erom *die* situaties te voorkómen waarin het vermogen om op zorgvuldige wijze zelf over het levenseinde te beschikken, onder druk lijkt te staan. Daarmee staat immers de *kwaliiteit* van de keuze ter discussie (niet de keuze zelf). Anders gezegd, de samenleving zou het recht hebben "(...) to prevent self-regarding harmful conduct when but only when it is substantially nonvoluntary, or when temporary intervention is necessary to establish whether it is voluntary or not." (idem)

Bij de zelfdoding waarvan in dit artikel sprake is, de "zorgvuldige levensbeëindiging onder eigen regie", is echter aan die voorwaarde van vrijwilligheid en, zo zullen wij in de context van het Nederlandse debat zeggen, aan de voorwaarde van wilsbekwaamheid, voldaan²¹. Het uitgangspunt is immers niet dat bij de Nederlandse burger in principe vrijwilligheid en wilsbekwaamheid ontbreken, tot het tegendeel is bewezen. Het uitgangspunt is omgekeerd en er is sprake van vrijwilligheid en wilsbekwaamheid, tot het tegendeel is bewezen.

Gezien de ernst van het besluit is, waar het zelfdoding betreft, bij twijfel extra zorgvuldigheid zeker op zijn plaats. Maar het feit dat een welbewust, vrijwillig en wilsbekwaam genomen besluit in de ogen van anderen manifest verkeerd en uitgesproken onredelijk is, is onvoldoende reden dat besluit te torpederen en de eventueel noodzakelijke hulp erbij strafbaar te *houden*, alleen omdat die hulp uitvoering van het bewuste besluit "mogelijk of gemakkelijker" zou maken²².

De op zich gerechtvaardigde scepsis rechtvaardigt dus evenmin handhaving van het wetsartikel, maar verwijst eerder naar de noodzaak van een zo groot mogelijke helderheid en zorgvuldigheid waar het gaat om de vrijwilligheid en wilsbekwaamheid. Voor het overige geldt hier Feinbergs opmerking n.a.v. het

21 Waar dat niet het geval is, ontstaat een heel andere situatie, zoals ook blijkt uit de uitspraak van de Hoge Raad: NJ 2008/264 inzake hulp bij zelfdoding. In deze uitspraak wordt de verdachte tot een gedeeltelijk onvoorwaardelijke gevangenisstraf veroordeeld, mede omdat hij, zoals het Hof Amsterdam nadrukkelijk stelde, heeft nagelaten "ook maar enig inzicht te verkrijgen in de ernst en de duurzaamheid van de door het slachtoffer geuite wens zichzelf van het leven te beroven." De noodzakelijke vrijwilligheid en wilsbekwaamheid lijken hier (ik ga af op de informatie in de uitspraken van Rechtbank LJN:AU7519, Hof LJN: AY7270 en Hoge Raad LJN:BC 4463) onvoldoende gewaarborgd. Overigens lijken ook huisarts en psychiater hier, tegen de achtergrond van Feinbergs paternalisme-dat-geen-paternalisme-is, eigenlijk niet vrijuit te gaan. Het is een voorbeeld van een casus waarin *iedereen* door overconcentratie op wat secundair is (hulp, middelen) datgene wat primair is (het besluit, de kwaliteit ervan) uit het oog heeft verloren.

22 De formulering "mogelijk en gemakkelijker" is niet toevallig gekozen. Volgens het arrest van de HR uit noot 21 ontstaat strafbare hulp bij zelfdoding wanneer de hulpverlener het iemand "door zijn handelen mogelijk of gemakkelijker heeft gemaakt om zichzelf te doden." Gezien de omstandigheden waaronder een zorgvuldige levensbeëindiging onder eigen regie plaatsvindt (zie bijv. Vink, 2008b, p. 31), is dit criterium voor strafbaarheid een tamelijk ongenueanceerde *sweeping statement*; eerder een teken van ergernis dan van prudentie.

toneelstuk *Who's Life Is It Anyway* waar hij zegt: "Why should a person be permitted a 'wrong' or 'unreasonable' decision to die? The only possible answer is simply that it is *his* decision and *his* life, and that the choice falls within the domain of *his* morally inviolate personal sovereignty." (*Harm to self*, p.361) De conclusie blijft dus dat de strafrechter bij (hulp bij) een zorgvuldige levensbeëindiging onder eigen regie niets te zoeken heeft.

Over de auteur

Ton Vink is schrijver en praktijkvoerend filosoof; www.ninewells.nl. In 2007 werd hij door de Rechtbank Amsterdam vrijgesproken van overtreding van art. 294 Sr.²³

Literatuur

- Feinberg, J. *The Moral Limits of the Criminal Law. 4 vols. Harm to others (1984); Offence to others (1985); Harm to self (1986); Harmless wrongdoing (1988)*. Oxford: Oxford U.P. 1984-1988.
- Griffiths, J., Weyers, H. & Adams, M. *Euthanasia and Law in Europe*. Oxford: Hart Publishing, 2008.
- Hazewinkel-Suringa, D. & R Emmelink, J. *Inleiding tot de studie van het Nederlandse strafrecht*. Deventer: Gouda Quint, 1996.
- Hertog, M.M. Den, *De Zedelijke Waardering van den Zelfmoord*, Den Haag, 1913.
- Hirsch, S. *Hulp en Aanzetting tot Zelfmoord, artikel 294 WvS*, (diss. Leiden), Tiel, 1882.
- Hoge Raad Brongersma (2002). LJN: AE8772.
- Hoge Raad Hilarius (2008), NJ 2008/264; Rechtbank Alkmaar LJN: AU7519; Hof Amsterdam LJN: AY7270 en HR LJN: BC4463.
- Hoge Raad Muns (2005), LJN: AR8225. Rechtbank Groningen, LJN: AF7260; Hof Leeuwarden LJN: AL8866.
- Hoge Raad A.H.Pols (1986). Annotatie G.E.M. Mulder, NJ 1987, nr. 607, 2129-2130.
- Kant, I. *Metaphysik der Sitten*. Hamburg: Felix Meiner Verlag, 1922.
- Leenen, H.J.J. *Handboek gezondheidsrecht. Deel I, rechten van mensen in de gezondheidszorg*. Houten: Bohn Stafleu Van Loghum, 2002⁴.
- Lindeman, J.M.W. "Waarom tóch het strafrecht?", *Juncto* 15 (2003/4) 3, 33-37.
- Manen, H. van, "Drie Vragen betreffende den Zelfmoord", *Themis, Regtskundig Tijdschrift*, tweede verzameling, zestiende deel, Den Haag 1869.
- Mill, J.S. *On Liberty and other essays*, Oxford: Oxford U.P. 1998.
- Mourik Broekman, M.C. van, *Beschikkingsrecht over Leven en Dood*, Den Haag, 1946.
- Pans, E. *De normatieve grondslagen van het Nederlandse euthanasierecht*, Nijmegen: WLP, 2006 (diss.).
- Parra, de la, C.A. *Enige opmerkingen over Den Zelfmoord*, (diss.), Leiden, 1895.
- Rossum, R.A.C. van, "Zelfmoord en de artikelen 293 en 294 WvS", (scriptie Leiden), 1969.
- Rozemond, K. "De casuïstische grenzen van het materiële strafrecht", *Delikt en Delinquent*, 36 (2007) 5, 465-494.
- Smidt, H.J. *Geschiedenis van het WvS*, dl 2. Haarlem, 1891².
- Speijer, N. *Het zelfmoordvraagstuk. Een samenvattend overzicht van de verschillende aspecten van de zelfmoord*. Arnhem: Van Loghum Slaterus, 1979.
- Swinderen, O.Q. van, "Enige opmerkingen over den zelfmoord en de medeplichtigheid daaraan", *Themis, Regtskundig Tijdschrift*, tweede verzameling, zestiende deel, Den Haag 1869.
- Vink, T. *Wordt Vervolgd. Zelfbeschikking onder druk*. Budel: Damon, 2008a.
- Vink, T. *Zelf over het levenseinde beschikken. De praktijk bekeken*. Budel: Damon, 2008b.
- Weyers, H. *Euthanasie. Het proces van rechtsverandering*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2004.

23 LJN: AZ6713; Vink 2008a p. 17-94; zie ook Rozemond 2007, p. 467, 494.